

Ποίηση και Ποιητική στο ψευδο-βεργιλιανό *ille ego qui quondam*

*ille ego qui quondam gracili modulatus auena 1a
carmen et egressus siluis uicina coegi
ut quamuis auido parerent arua colono,
gratum opus agricolis, at nunc horrentia Martis 1d
arma uirumque cano, Troiae qui primus ...*

Εγώ είμαι ο ίδιος που κάποτε αφού τραγούδησα με τον λεπτεπίλεπτο βουκολικό αυλό και βγήκα από τα δάση, ανάγκασα τα γειτονικά χωράφια να υπακούσουν στον, αν και άπληστο, γεωργό, έργο που έφερε χαρά στους αγρότες, αλλά τώρα όμως του Άρη τους φριχτούς πολέμους...

ΓΙΑ ΕΝΑ ΜΕΓΑΛΟ διάστημα στην ιστορία της βεργιλιανής κριτικής η παραδοσιακή αρχή της Αίνειάδας, έτσι όπως τη γνωρίζουμε σήμερα, με το *arma uirumque cano* είχε τεθεί σε αμφισβήτηση και θεωρείτο σε γενικές γραμμές αποδεκτό ότι ο Βεργίλιος είχε συνθέσει το έπος του με τέτοιο τρόπο, ώστε να ξεκινά από τους στίχους *ille ego qui quondam*. Η πηγή αυτού του ισχυρισμού ανάγεται πολύ πίσω στη *Vita* του Δονάτου-Σουητώνιου¹ και σε αυτήν του Σέρβιου,² τη μαρτυρία των οποίων πολλοί κριτικοί και

¹*Vita DS.42 Nisus grammaticus audisse se a senioribus aiebat, Varium duorum librorum ordinem commutasse, et qui nunc secundus sit in tertium locum transtulisse, etiam primi libri correxisse principium, his uersibus demptis: "Ille ego qui quondam ... horrentia Martis"*.

²Σέρβ. *ad prooem. A. p.2* (Thilo - Hagen) *Augustus vero, ne tantum opus periret, Tuccam et Varium hac lege iussit emendare, ut superflua demerent, nihil adderent tamen: unde et semiplenos eius invenimus versiculos ... et aliquos*

εκδότες ακολούθησαν τυπώνοντας στην αρχή του αινειαδικού κειμένου τους στίχους *ille ego qui quondam...*³ Σύμφωνα με τη *Vita* του Δονάτου-Σουητώνιου ο γραμματικός του μέσου του πρώτου αιώνα Νίσος⁴ συνήθιζε να λέει ότι είχε ακούσει από τους γηραιότερους του ότι ο Βάριος, ο ένας από τους υποτιθέμενους εκδότες της *Αινειάδας*, είχε διορθώσει την αρχή της αφαιρώντας τους στίχους *ille ego qui quondam*. Ο Σέρβιος στο προοίμιό του στο υπόμνημα της *Αινειάδας* αναφέρει λίγο-πολύ την ίδια πληροφορία, χωρίς να κατονομάζει τον γραμματικό Νίσο, παρά μόνο λέγοντας ότι ο Βάριος και ο Τούκας κατόπιν εντολής του ίδιου του Αυγούστου διόρθωσαν (*emendare* είναι η λέξη που χρησιμοποιεί ο Σέρβιος)⁵ και εξέδωσαν την *Αινειάδα*. Μάλιστα, ο αρχαίος σχολιαστής, για να εξηγήσει τη μέθοδο που ακολούθησαν οι δύο εκδότες, αναφέρει την αφαίρεση των στίχων *ille ego* από την αρχή του έπους μαζί με τους στίχους που συνθέτουν το επεισόδιο της Ελένης ως παράδειγμα της αρχής που εφάρμοσαν στην έκδοσή τους: *ut superflua demerent, nihil adderent tamen* [«ώστε να αφαιρέσουν όσα είναι

detractos, ut in principio; nam ab armis non coepit, sed sic: "ille ego qui quondam ... at nunc horrentia Martis / arma virumque cano" et in secundo hos versus constat esse detractos (2.566 ff.).

³ Π.χ. La Cerda (1612: p.2. col.2), Wagner (1832: ad 1.1a-1d), Forbiger (1873: ad 1.1a-1d), Henry (1873: ad 1.1a-1d), Hirtzel (1901), Fitz-Hugh (1903: xxxii-xxxiii), De Witt (1921), Rostagni (1939), van Berchem (1942), Stegen (1971), id. (1975: 1-14), Hansen (1972), Perret (1977: 141-142).

⁴ Για τον Νίσο (γραμματικό του πρώτου αιώνα) βλ. Μακρόβ. *Sat.*1.12.30, Austin (1968: 107), Geymonat, *EV* III, 738.

⁵ Ο ίδιος όρος χρησιμοποιείται και από τη *Vita DS* 40-41 *ceterum eidem Vario ac simul Tuccae scripta sua sub ea condicione legavit, ne quid ederent, quod non a se [sc.Vergilio] editum esset. Edidit autem auctore Augusto Varius, sed summam emendata* και για να διαφωτίσει το *summam emendata* ο συντάκτης της *Vita* προσθέτει: *ut qui versus etiam imperfectos sicut erant reliquerit*. Απ' αυτό θα έπρεπε μάλλον να συμπεράνουμε ότι η *emendatio* του εκδότη πρέπει να συνίστατο λίγο-πολύ σε αυτό που λέμε σήμερα διόρθωση τυπογραφικών δοκιμιών (π.χ. αναγραμματισμοί, να είναι σωστό το κείμενο, να μην έχουν παρεισφύσει λάθη κατά την αντιγραφή από το χειρόγραφο του συγγραφέα). Αντίθετα, ο όρος *emendare* όταν αναφέρεται στον ίδιο τον συγγραφέα πρέπει να δηλώνει ευρύτερες, μικρότερες ή μεγαλύτερες, αλλαγές και προσθήκες, δηλαδή σημαίνει «βελτιώνω» έτσι, ο συντάκτης της *Vita* αναφερόμενος στον ίδιο τον Βεργίλιο και την πρόθεσή του να βάλει τις τελευταίες πινελιές στο έπος του φαίνεται να ταυτίζει το *emendare* με το *summam manum imponere* (35): *anno aetatis quinquagesimo secundo inpositurus 'Aeneidi' summam manum statuit in Graeciam et in Asiam secedere triennioque continuo nihil amplius quam emendare*. Το ίδιο φαίνεται να προκύπτει και από την πληροφορία του Σέρβιου *ad prooem.* A. p.2 (Thilo - Hagen) *Georgica, quae scripsit emendavitque septem annis. postea ab Augusto Aeneidem propositam scripsit annis undecim, sed nec emendavit nec edidit*.

περιττά, χωρίς όμως να προσθέσουν τίποτε (ενν. που να μην υπήρχε στο χειρόγραφο του Βεργιλίου)»].

Οι μελετητές που τους ακολούθησαν πίστεψαν τη μαρτυρία των αρχαίων βιογράφων και αποκατέστησαν τους στίχους στην αρχή του έπους, αναπτύσσοντας μια σειρά επιχειρημάτων, άλλοτε βιογραφικού και άλλοτε λογοτεχνικού περιεχομένου. Θεωρούν δηλαδή ότι τους στίχους τούς έγραψε ο Βεργίλιος, αλλά ο Βάριος επειδή θεώρησε ότι δεν ταιριάζουν σε ένα επικό προοίμιο, τους οβέλισε.⁶ Επίσης, πιστεύουν ότι ταίριαζαν με τον σεμνό και συνεσταλμένο χαρακτήρα του Βεργιλίου⁷ και έχουν τον ίδιο αυτοβιογραφικό τόνο, όπως συμβαίνει και με τη «σφραγίδα» στο τέλος των *Γεωργικῶν* (4.559-561).⁸ Η πλειονότητα του κριτικού λόγου που πίστεψε στην αυθεντικότητα του τετράστιχου θεωρεί ότι με την προσθήκη των στίχων πριν το παραδοσιακό *arma uirumque cano*, το *arma* γίνεται ξεκάθαρο, καθώς αποκτά το *horrentia* να το προσδιορίζει, και εξισορροπεί το *uirum* που προσδιορίζεται από την αναφορική πρόταση *qui Troiae*.⁹

Ένα από τα βασικά επιχειρήματα είναι ότι σύγχρονοι ή μεταγενέστεροι του Βεργιλίου συγγραφείς απηχούν τους στίχους, γεγονός που αποδεικνύει την ύπαρξή τους στην αρχή του έπους. Για παράδειγμα, επικαλούνται τη Σάτιρα 2.1.13-14 του Οράτιου *quiuis horrentia pilis / agmina* (πβ. *horrentia Martis / arma*), στην οποία θεωρούν ότι οι

⁶ Πβ. La Cerda (1612: p.2 col.2), De Witt (1921: 339), Perret (1977: 141).

⁷ Πβ. Henry [1873: ad 1.1a-1d (σ.2)], De Witt (1921: 338), Stegen (1971: 205), Perret (1977: 141).

⁸ *Haec super aruorum cultu pecorumque canebam
et super arboribus, Caesar dum magnus ad altum
fulminat Euphraten bello uictorque uolentis
per populos dat iura uiamque adfectat Olympo.
illo Vergilium me tempore dulcis alebat
Parthenope studiis florentem ignobilis oti,
carmina qui lusi pastorum audaxque iuuenta,*

Tityre, te patulae cecini sub tegmine fagi. Πβ. Fitz-Hugh (1903: xxxiii), De Witt (1921: 340-341).

⁹ Επίσης, με την προσθήκη των στίχων θα μπορούσε να εξηγηθεί ο ενεστώτας *cano* ως ένας επιστολικός ενεστώτας αντί του αναμενόμενου στα προοίμια μέλλοντα (*canam*), πβ. Henry [1873: ad 1.1a-1d (σ. 5-6), ad 1d-3 (σ.117-118)], Fitz-Hugh (1903: xxxiii), De Witt (1921: 339-340), Rostagni (1939: 1-2), Hansen (1972: 147-148).

στίχοι προσφέρουν μια λογοτεχνική απάντηση¹⁰ και κυρίως τον Προπέρτιο 2.34.63-64 *qui nunc Aeneae Troiani suscitatur arma / iactaque Lavinis moenia litoribus*· ο πρώτος απ' αυτούς τους δύο στίχους, κατά τη γνώμη τους, μπορεί να εξηγηθεί, αν στην αρχή της Αίνειάδας υπήρχε η διατύπωση *at nunc horrentia Martis / arma uirumque cano*.¹¹ Έχει επίσης διατυπωθεί από τον Conte¹² και από τον La Penna¹³ ότι η *praefatio* της δεύτερης έκδοσης των *Amores* του Οβιδίου υπαινίσσεται τους στίχους μας.¹⁴ Το ίδιο έχει υποστηριχθεί και για τον [Τίβουλλο] 3.4.69-72 *tunc ego nec cithara poteram gaudere sonora / nec similes chordis reddere voce sonos, / sed perlucenti cantum meditabar auena / ille ego Latonae filius atque Iouis* και τον Οβίδιο, *Tristia* 4.10.1 *ille ego qui fuerim, tenerorum lusor amorum*, χωρία στα οποία οι τυχόν λεκτικές και νοηματικές ομοιότητες με τους στίχους μας έχουν εκληφθεί ως ένδειξη της βεργιλιανής καταγωγής τους.

Ένα επιπλέον, ακόμα πιο ενδιαφέρον αυτήν τη φορά επιχείρημα για την αυθεντικότητά τους προσφέρει ο ίδιος ο Βεργίλιος, ο οποίος στην έκτη *Εκλογή* του, στους στίχους 3-8,¹⁵ διατρανώνει σε μια παιγνιώδη, καλλιμάχειου τύπου *recusatio*¹⁶ ότι όταν πήγε να γράψει ένα έπος για βασιλείς και ήρωες, ο Απόλλωνας παρενέβη και τον έσυρε από το αυτί στον ίσιο δρόμο της βουκολικής ποίησης· οι στίχοι *ille ego*, λοιπόν, θεωρούνται πως μπήκαν στην αρχή του έπους, για να απαντήσουν στη *recusatio* της

¹⁰ Πβ. van Berchem (1942: 73-74), Perret (1977: 142).

¹¹ Επίσης, ο στ.67 της ίδιας ελεγείας του Προπερτίου *tu canis umbrosi subter pineta Galaesi* πίστεψαν ότι απηχεί το *ille ego ... cano*. Οι στ.75-76 *quamuis ille sua lassus requiescat auena ...* απηχούν το *qui quondam gracili modulatus auena*· στον στ.81 *non tamen haec ulli uenient ingrata legenti* το *ingrata* φαίνεται να έχει προταθεί από το *gratum opus agricolis* και τέλος οι στ.77-78 του Προπερτίου απηχούν το νόημα των στ.1b-1c, πβ. Henry [1873: ad 1.1a-1d (σ.12-13)], Fitz-Hugh (1903: xxxii-xxxiii), Rostagni (1939), Perret (1977: 142).

¹² (1986: 84-87).

¹³ (1985: 88).

¹⁴ Οβ. *Am. Epigramma ispius: qui modo Nasonis fueramus quinque libelli, / tres sumus; hoc illi praetulit auctor opus. / ut iam nulla tibi nos sit legisse voluptas, / at leuior demptis poena duobus erit*. Πβ. *qui ... ut ... at ... με το ego qui ... ut ... at*.

¹⁵ *cum canerem reges et proelia, Cynthia aurem / uellit et admonuit: 'pastorem, Tityre, pinguis / pascere oportet ouis, deductum dicere carmen.' / nunc ego (namque super tibi erunt qui dicere laudes, / Vare, tuas cupiant et tristia condere bella) / agrestem tenui meditabor harundine Musam*.

¹⁶ Για την οποία βλ. Coleman (1977: ad E.6.3-4 και σ.205), Clausen (1994: 174-175), Cucchiarelli (2012: ad E.6.1-12).

έκτης Έκλογής.¹⁷ Ο Rostagni¹⁸ είχε επίσης υποστηρίξει ότι οι αυτοβιογραφικές πληροφορίες ήταν ένα γνώρισμα του λατινικού έπους από τον Έννιο και τον Ναίβιο.¹⁹ Τέλος, από τους κριτικούς που αποδέχονται τη γνησιότητα των στίχων θα μπορούσαμε να ξεχωρίσουμε μερικούς, οι οποίοι πιστεύουν ότι ο Βεργίλιος σημείωσε στο χειρόγραφο να διαγραφούν, επειδή τους θεώρησε είτε ανολοκλήρωτους είτε αταίριαστους, κάτι το οποίο έκανε ο Βάριος.²⁰

Τα παραπάνω είναι σε γενικές γραμμές τα επιχειρήματα που έχουν διατυπωθεί στη σχετική βιβλιογραφία για την αυθεντικότητα των στίχων. Δεν υπάρχει πια καμία αμφιβολία ότι οι στίχοι δεν είναι βεργιλιανοί και ότι η *Αίνειάδα* ξεκινούσε με το παραδοσιακό *arma uirumque cano*, χωρίς τίποτα να προηγείται πριν από αυτό. Ο οβελισμός των στίχων απ' όλους τους κριτικούς και εκδότες στηρίζεται σε μια σειρά εύλογων και περισσότερο πειστικών επιχειρημάτων, όπως το ότι οι στίχοι δεν απαντούν σε κανένα από τα αρχαιότερά μας χειρόγραφα,²¹ εκτός από τον κώδικα a (*Bernensis* 127 *cum Parisino Latino* 7929) του ένατου αιώνα, στο περιθώριο του οποίου έχουν προστεθεί από κάποιο μετεγενέστερο χέρι και ίσως κάτω από την επίδραση του σχολίου του Σέρβιου,²² και σε κάποιους άλλους κώδικες *recentiores*.²³ Όλοι οι αρχαίοι συγγραφείς που παραπέμπουν ή υπαινίσσονται την αρχή της *Αίνειάδας* θεωρούσαν ότι ξεκινούσε με το *arma uirumque cano*. Έτσι, ο Οβίδιος στην αρχή των *Amores* του γράφει *arma graui numero*

¹⁷ Πβ. Perret (1977: 142).

¹⁸ (1946: 190-200).

¹⁹ Για το ότι ο Ναίβιος στο *Bellum Poenicum* είτε στην αρχή του έργου είτε στο τέλος του πιθανώς έκανε μια αυτοβιογραφικού χαρακτήρα αναφορά στον εαυτό του βλ. Γέλ.17.21.45, Marmorale (1950: ad Ναίβ. *B.Poen.* 2), Büchheit (1963: 56 και σημ.202), Strzelecki (1964: xxi).

²⁰ Πβ. Mackail (1930: ad 1.1a-1d), Conway (1935: ad 1. 1a-1d), van Berchem (1942: 77-78), Hansen (1972: 142).

²¹ Ο στίχος *ille ego ... carmen* παραδίδεται οκτώ φορές από τον Πρισκιανό *GLK.II.p.583.17*, *III.p.143.21-22*, *III.p.191.23-24*, *III.p.201.17-18*, *III.p.206.24-25*, *III.p.211.13-14*, *III.p.180.3*, *III.p.117.23*, δύο από τον Πομπήιο *GLK.V.p.202.29*, *V.p.298.14* και τα *Anecd. Helv. GLK.VIII.p.136.1-2*, *VIII.p.141.11*, *VIII.p.203.5*.

²² Πβ. Funaioli (1937: 378).

²³ Βλ. Ribbeck (1895), Sabbadini (1930: ad loc. app. crit.), και Gamberale (1991: σημ.55). Επίσης, οι στίχοι ήταν άγνωστοι στον Τιβέριο Δονάτο.

uiolentaque bella parabam,²⁴ ξεκάθαρα υπαινισσόμενος με την τοποθέτηση του *arma* στην αρχή του στίχου την αρχή της Αινειάδας.²⁵ Ακόμα και η ελεγεία 2.34.63-64 του Προπερτίου βγάζει πολύ καλύτερο νόημα, αν θεωρήσουμε ότι υπαινίσσεται την αρχή *arma uirumque cano Troiae ... Lauinia / litora*.²⁶ Θα μπορούσαμε ακόμα να παραθέσουμε τον Πέρσιο,²⁷ τον Μαρτιάλλη,²⁸ τον Λουκανό²⁹ και τον Κοϊντιλιανό,³⁰ ενώ το *arma uirumque cano* απαντά και σε ένα πλήθος επιγραφών και graffiti³¹ Ένα από τα πιο ισχυρά επιχειρήματα κατά της γνησιότητας είναι ότι η προσθήκη των στίχων πριν το *arma* συσκοτίζει και καταστρέφει την καταφανή οφειλή και προγραμματική μίμηση τόσο της πρώτης πρότασης της *Ιλιάδας*, όσο και του προοιμίου της *Όδύσσειας* και των *Άργοναυτικῶν* του Απολλωνίου, των βασικών δηλαδή προτύπων, την οφειλή στα οποία ο Βεργίλιος καταδεικνύει ευθύς εξαρχής στον αναγνώστη και με τα οποία επιδιώκει να συγκρίνεται το έπος του.³² Ακόμη, η προσθήκη αυτοβιογραφικών στοιχείων στην αρχή

²⁴ Πβ. Conte (1986: 85-86) και McKeown (1989: ad Ob. *Am*.1.1.1-2).

²⁵ Πβ. και *Am*.1.15.25 *Tityrus et fruges Aeneiaque arma legentur* βλ. McKeown (1989: ad *Am*.1.15.25-26) “*Aeneia ... arma*: an exact equivalent in substance to *arma uirumque*. [...] *Aeneius* occurs first in the *Aeneid*, at 7.1[...] It is probably not accidental that Ovid’s phrase is composed of words found in the first line of both the Odyssean first and the Iliadic second half of the *Aeneid*”. Επίσης, *Tr*.2.533-534 in *Tyrios arma uirumque toros*.

²⁶ Μάλιστα το το *iactaque Lauinis moenia litoribus* στον στ.64 της ελεγείας δεν ανακαλεί μόνο το *Lauinia litora* (στ.2-3) αλλά και το *iactatus* (στ.3) του αινειαδικού προοιμίου, Πβ. Paratore [1978: ad 1.1 (σ.124)], Fedeli [2005: ad Προπ.2.34.63-64 (σ.989-990)], Heyworth (2007: 275).

²⁷ Πέρσ. 1.96 “*arma uirum!*” *nonne hoc spumosum et cortice pingui*.

²⁸ Μαρτ.8.55.19 *Protinus Italiam concepit et arma uirumque*, 14.185 *Accipe facundi Culicem, studiose, Maronis / Ne nucibus positis arma uirumque legas*.

²⁹ Λουκ. 1.1 *Bella per Emathios plus quam ciuilia campos* και βλ. Roche (2009: 21, 94).

³⁰ Κοϊντ. *Inst*.11.3.36-38: *suspenditur arma uirumque cano, quia illud uirum ad sequentia pertinet, ut sit uirum Troiae qui primus ab oris, et hic iterum. nam etiamsi aliud est, unde uenit quam quo uenit, non distinguendum tamen, quia utrumque eodem uerbo continetur uenit*. Επίσης, βλ. Σεν. *Ep*.113.25, Καλπ. *Ecl*.4.163, Σίλ.1.1, Αυσ. *Epigr*.137, Μακρόβ. 5.2.8, Fulg. 87 (αν και για αυτό το επιχειρήμα ο Heyne σοφά παρατηρεί ad 1.1a-1d (σ.58) “quod tamen argumento paulo leuius est; poterant (sc. poetae) enim uerba laudari, quae commodissimae in eam, quam uolebant, sententiam transferri possent”)· βλ. και Σέρβ. ad praef. *Aen*. p. 5 Thilo *ueteres incipiebant carmen a titulo carminis sui, ut puta ‘arma uirumque cano’* και Bentley (1711: ad Op. S.1.3.7).

³¹ Βλ. π.χ. CLE 2292 (Lommatzsch) *arma uirumque cano Troia(e) qui primus ab oris* (Πομπηία, πριν το 79), για περισσότερα παραδείγματα βλ. Hoogma (1959: 222-223) και Geymonat (2008: app. crit. ad 1.1).

³² *pace* Forbiger [1873: ad 1.1a-1d (σ.2)], πβ. Nettleship (1884: ad 1.1), Page (1894: ad 1.1a-1d), Austin (1968: 112-113), id. [1971: ad 1.1-7 (σ.25, 26)], Gamberale, *EV* IV, 260, La Penna (1985: 77), Geymonat (2008: app.

μόλις του έπους παραβιάζει τους κανόνες του λογοτεχνικού είδους και δεν απαντά σε κανένα άλλο επικό προοίμιο.³³ Τέλος, η αυθεντικότητα του τετράστιχου υπονομεύεται πέρα για πέρα εξαιτίας της αναξιοπιστίας της παράδοσης: «ο Νίσος συνήθιζε να λέει ότι άκουσε από τους γηραιότερους του τι έκανε ο Βάριος», η μαρτυρία του Νίσου δεν είναι από πρώτο χέρι, αλλά μεσολαβούν οι *seniores*, ενώ ο τρόπος με τον οποίο είναι διατυπωμένη η πληροφορία της *Vita: aiebat ... audisse* δείχνει την αποστασιοποίηση του συντάκτη της σε σχέση με την πληροφορία που αναφέρει.³⁴

Τα παραπάνω δεν αφήνουν καμία αμφιβολία ότι οι σίχοι ούτε είναι του Βεργιλίου ούτε ξεκινούσε με αυτούς η *Αινειάδα* και αυτό οδήγησε σωστά τους μελετητές να τους καταδικάσουν. Αλλά άμεσο συνεπακόλουθο αυτής της καταδίκης ήταν να τους ρίξουν ταυτόχρονα και στην πυρά ως άτεχνους, ανεπαρκείς και προβληματικούς.³⁵ Αν ακολουθήσουμε την πρακτική των παλαιότερων κριτικών και τους προσθέσουμε στην αρχή του αινειαδικού προοιμίου, τότε πράγματι ανακύπτουν συντακτικά, υφολογικά και ειδολογικά προβλήματα. Τώρα, όμως, που οι βεργιλιανές τους αξιώσεις έχουν καταρριφθεί ολοκληρωτικά και δεν γίνεται καν λόγος για την τοποθέτησή τους στην αρχή του έπους, ίσως έχει έρθει η ώρα να τους εξετάσουμε με περισσότερη ψυχραιμία

crit. ad 1.1) η αντιστοιχία των επτά στίχων του προοιμίου της *Ίλιάδας* και αυτών της *Αινειάδας* δεν μπορεί να είναι τυχαία vs Hansen (1972: 146).

³³ Πβ. Heyne [1832: ad 1.1a-1d (σ.58)] “omnibus tamen argumentis gravius est hoc, quod rationi epici carminis adversantur”, Austin (1968: 108-110), Anderson (1969: 2-4), Austin (1971: ad 1.1-7), Paratore [1978: ad 1.1 (σ.125)], Conte (1986: 84-85 σημ.61), Gamberale, *EV IV*, 260, vs Hansen (1972: 141-142).

³⁴ Επίσης, η πληροφορία της αφαίρεσης των στίχων αντιτίθεται ρητά στην εκδοτική πρακτική που ακολούθησε ο Βάριος σύμφωνα με τη μαρτυρία της *Vita* (41): *edidit autem auctore Augusto Varius, sed summatim emendata*. Είναι αδύνατο να εμπιστευτούμε τη μαρτυρία από τρίτο χέρι του Νίσου, πβ. Ribbeck (1866: 90-91), Austin (1968: 113), id. [1971: ad 1.1-7 (σ.25)], Goold (1970: 86-88), Geymonat (1995: 299-300), Gamberale, *EV IV*, 260. Για την παντελή αναξιοπιστία της *Vita* βλ. όσα γράφει ο Horsfall (2008: 554-555) (με περαιτέρω βιβλιογραφία) [ο Heyne (1832: ad 1.1a-1d (σ.58)] παρατηρεί για την ανεκδοτολογική ιστορία της *Vita* “quod si ita res se habuit, acutior sane Varius Vergilio fuit”!).

³⁵ Χαρακτηριστική είναι η άποψη του Austin (1968: 110, 113) ότι οι σίχοι δεν διαθέτουν καμία από την εκφραστική δύναμη και πρωτοτυπία του Βεργιλίου και αυτή είναι λίγο-πολύ και η άποψη των περισσότερων κριτικών που τους οβελίζουν.

ως ένα αυτοτελές επιγραμματικού τύπου κείμενο, για να ανακαλύψουμε την όποια τυχόν ποιητική και ποιητολογική τους διάσταση.

Η φράση *ille ego*³⁶ πριν τον Βεργίλιο απαντά μόνο στον *Amphitruo* του Πλαύτου στ.601 *neque lact' lactis magis est simile quam ille ego similest mei*· το *ille (illa) ego*³⁷ χρησιμοποιείται συνήθως, για να αντιπαραβάλει το παρελθόν με το παρόν ενός προσώπου· αυτή η αντίθεση μπορεί να συνεπάγεται την υπερηφάνεια της αυτοπαρουσίασης του ομιλούντος προσώπου, όπως ισχύει, κατά τη γνώμη μου, και στην περίπτωση μας.³⁸ Επίσης, η φράση απαντά και σε συμφραζόμενα, στα οποία συνδηλώνεται η ιδέα της κατάπτωσης από μια προγενέστερη ένδοξη κατάσταση.³⁹ Όπως

³⁶ Το *ille ego* επιδέχεται τρεις διαφορετικές ερμηνείες. Είτε θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι το *ille* επεξηγεί το *ego*, «εγώ, εκείνος δηλαδή που...»· είτε να εννοήσουμε το *sum*, όπως για παράδειγμα κάνει ο Austin (1968: 111)· είτε να θεωρήσουμε ότι δεν εννοείται κάποιο ρήμα, αλλά ότι η δεικτική αντωνυμία καθιστά εμφατική την προσωπική («εγώ ο ίδιος που...»), όπως ο Henry [1873: ad 1.1a (a) (σ.57-66)]. Δεν βλέπω κάποιο αγεφύρωτο χάσμα ανάμεσα στη δεύτερη και τρίτη ερμηνεία, και έτσι έχω υιοθετήσει έναν συμβιβασμό τους. Στην περίπτωση που δεν εννοήσουμε ρήμα στη φράση πρέπει να εξηγήσουμε το *at* στον στ.4 είτε ως ένα ανακόλουθο, όπως πιστεύει ο Henry (1873: ό.π.), είτε διαφορετικά μπορούμε να θεωρήσουμε ότι αποτελεί την απόδοση της αναφορικής - εναντιωματικής πρότασης που ξεκινά με το *qui quondam* στον στ.1, όπως πιστεύει ο Conway (1935: ad 1.1a-1d, 1d), άποψη πολύ λιγότερο πειστική.

³⁷ Το οποίο σύμφωνα με τον TLL VII. 360. 12 κ.ε. απαντά δώδεκα φορές στην πεζογραφία και πενήντα φορές στη δακτυλική ποίηση.

³⁸ Οβ. *Met.*4.226 "*ille ego sum*" dixit "*qui longum metior annum, 15.500 sed tamen ille ego sum. ...*, *Ep.*12.105 *illa ego, quae tibi sum nunc denique barbara facta*, 16.246 *ille ego, si nescis, uerus amator eram.*, *Ars.*2.451-2 *ille ego sim, cuius laniet furiosa capillos; / ille ego sim, teneras cui petat ungue genas*, *Tr.*4.5.12 '*ille ego sum*' *cuperes dicere posse palam*, *Ciris* 409 *illa ego sum cognato sanguine uobis* [με τα σχόλια του Lyne (1978: ad loc.)], 411 *illa ego sum Nisi pollentis filia quondam*, 414 *illa ego sum, Minos, sacrato foedere coniunx*, Στάτ. *Theb.*8.666 *ille ego inexpletis solus qui caedibus hausit*, 11.165 *ille ego sum qui te pacem et pia iura regentem*, *Ach.*1.650 *ille ego (quid trepidas?) genitum quem caerulea mater*, Σίλ. 9.128 *ille ego sum Satricus, Solymi genus. haud tua, nate*, 11.177 ... *ille ego sanguis / Dardanius...*

³⁹ Προπ. 4.9.38 *ille ego sum: Alciden terra recepta uocat*, Οβ. *Met.*1.757-758 *ille ego liber, / ille ferox tacui*, *Pont.*1.2.33-34 *ille ego sum, lignum qui non admittar in ullum: / ille ego sum, frustra qui lapis esse uelim*, 129-131 *ille ego sum, qui te colui, quem festa solebat / inter conuivas mensa uidere tuos: / ille ego, qui duxi uestros Hymenaeon ad ignes*, 136 *ille ego de uestra cui data nupta domo est*, 4.3.11-17 *ille ego sum ... ille ego, qui primus tua seria nosse solebam ... ille ego conuictor ... ille ego iudiciis unica Musa tuis. / ille ego sum, qui nunc an uiuam, perfide, nescis*, *Fast.*3.505 *illa ego sum cui tu solitus promittere caelum*, Καλπ. *Ecl.*3.55-56 *ille ego sum Lycidas, quo te cantante solebas / dicere felicem*, Στάτ. *Silv.*4.3.76-78 *en nunc ille ego turbidus minaxque, / uix passus dubias prius carinas, / iam pontem fero peruiusque calcor!* 5.5.38 - 40 *ille ego qui quotiens blande matrumque patrumque / uulnera, qui uiuos potui mulcere dolores, / ille ego lugentum mitis solator, acerbis...*, *Theb.*9.434 *ille ego clamatus sacris ululatibus amnis*, Σίλ. 10.289 *ille ego - sed uano quid enim te demoror aeger* και 11.177, 180.

φαίνεται από τα χωρία που έχουν παρατεθεί,⁴⁰ η φράση απαντά με πολύ μεγάλη συχνότητα στον Οβίδιο, μέχρι τώρα δεκαεννέα φορές. Από τα οβιδιανά χωρία που δεν έχουν παρατεθεί στα παραπάνω κείμενα, θα άξιζε να σημειωθούν τα *Tristia* 4.10.1-2 *ille ego qui fuerim, tenerorum lusor amorum, / quem legis, ut noris, accipe posteritas*, 5.7.55 *Ille ego Romanus uates (ignoscite Musae)*, η *Ibis* 245 *ille ego sum uates: ex me tua uulnera disces* και οι *Amores* 3.8.23-24 *Ille ego Musarum purus Phoebique sacerdos / ad rigidas canto carmen inane fores*, όλα μέχρι τώρα χωρία αυτοαναφορικού περιεχομένου, όπου η φράση *ille ego* χρησιμοποιείται από τον ποιητή με υπερηφάνεια, για να τονίσει την ποιητική του ιδιότητα· μάλιστα τα *Tristia* 4.10.1-2 έχουν όχι μόνο αυτοαναφορικό αλλά και αυτοβιογραφικό τόνο, ενώ στην ελεγεία 3.8.23 των *Amores* ο ποιητής αντιπαραβάλλει τον εαυτό του ως αγνό ιερέα του Φοίβου και των Μουσών με έναν άγριο στρατιώτη. Ακόμα πιο αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση των *Amores* 2.1.1-2 *hoc quoque composui Paelignis natus aquosis / ille ego nequitiae Naso poeta meae*, όπου ο ποιητής χρησιμοποιεί τη φράση *ille ego* στην αρχή του δεύτερου βιβλίου των *Amores* όχι μόνο σε ένα αυτοαναφορικό περικείμενο αλλά και για να συνδέσει την αρχή του δεύτερου βιβλίου των ελεγείων του με το πρώτο. Ο σκοπός του ανώνυμου συνθέτη του τετράστιχου ήταν ακριβώς ο ίδιος, να συνδέσει τα δύο προγενέστερα έργα του Βεργιλίου, τις Έκλογές και τα Γεωργικά, με την Αινειάδα που μόλις ξεκινά. Δεδομένης της χρονολόγησης του τετράστιχου λίγο μετά την εποχή του Οβιδίου⁴¹ και της πολύ περιορισμένης εμφάνισης

⁴⁰ Επίσης, μπορεί να δηλώνει τα πλεονεκτήματα και τις ευεργεσίες που προσέφερε κάποτε ο ελεγειακός εραστής στην αγαπημένη του, βλ. Τίβ.1.5.9, 1.6.31, [Τίβ.] 3.4.72.

⁴¹ Ο Conte (1986: 84-87) με βάση την ομοιότητα των στίχων με το εισαγωγικό επίγραμμα της δεύτερης έκδοσης των *Amores* του Οβιδίου, βλ. παραπάνω, τους χρονολογεί λίγο πριν την εποχή του Οβιδίου· βλ. επίσης McKeown (1989: 3-4): “interesting speculation”. Κάτι παρόμοιο κάνει και ο Putnam (1973: ad Τίβ.2.1.53) με βάση την λεκτική ταύτιση του Τίβ.2.1.53 *modulatus auena* με την ίδια φράση στο χωρίο μας· ο Maltby (2002: ad Τίβ.2.1.53) δεν φαίνεται να διαφωνεί. Έχει, όμως, υποστηριχθεί πειστικά από τον Gamberale (1991), id., *EV* IV, 260 ότι πρέπει να τοποθετήσουμε το τετράστιχο λίγο μετά την εποχή του Οβιδίου, με τον συνθέτη του να μιμείται τον Οβίδιο, παρά το αντίστροφο. Ένα ακόμα επιχείρημα που θα μπορούσαμε να προσθέσουμε είναι ότι με βάση την κατανομή της φράσης *ille ego* με τόσο μεγάλη συχνότητα στα κείμενα του Οβιδίου (ειδικά στα κείμενα της εξορίας), είναι πιο πιθανό αυτός να

της φράσης *ille ego* στην μετα-οβιδιανή λογοτεχνία, ίσως δεν πρέπει να θεωρήσουμε απίθανο ο συνθέτης να γράφει έχοντας κατά νου την οβιδιανή χρήση της φράσης, ακόμα και να υπαινίσσεται συγκεκριμένα τη χρήση στην οποία θέτει τη φράση ο Οβίδιος στην ελεγεία 2.1.1-2 των *Amores*.⁴²

Στον πρώτο στίχο του τετράστιχου οι Έκλογαι συμβολίζονται ή συνδηλώνονται με τη φράση *gracili ... auena* (στ.1), γιατί η *auena* ναι μεν είναι το όργανο με το οποίο οι βοσκοί παράγουν τα βουκολικά τους τραγούδια αλλά ταυτόχρονα είναι και ένας βασικός ειδολογικός δείκτης της βουκολικής ποίησης.⁴³ Αν και απαντά μόνο μία φορά στις Έκλογες, η φράση *gracili modulatus avena* φαίνεται να ανακαλεί, συνδυάζοντας επιδέξια, και ίσως σκόπιμα, την αρχή,⁴⁴ τη μέση⁴⁵ και το τέλος⁴⁶ των Έκλογων, και τα τρία χωρία αυτοαναφορικού χαρακτήρα. Έτσι, πέρα από την κυριολεκτική, η φράση μας έχει και μια μεταφορική - ποιητολογική σημασία: ο συνθέτης των στίχων με ιδιαίτερη ευστοχία είχε συλλάβει σε μία φράση και την κυριολεκτική και τη μεταποιητική διάσταση των Έκλογων: η λεπτότητα του βουκολικού αυλού αντικατοπτρίζει το

καθιέρωσε τη φράση για όσους ακολούθησαν, παρά να έχει επηρεάσει τον Οβίδιο ο συνθέτης του *ille ego*, για τον οποίο η φράση θα απαντούσε μόνο μία φορά.

⁴² Περαιτέρω για το *ille ego* βλ. Henry [1873: ad 1.1a (a) (σ.57-66)], Austin (1968: 110), La Penna (1985: 80-83), Navarro Antolin (1996: ad Λύγδ.4.72).

⁴³ Πβ. E.1.2 [με τον Coleman (1977: ad loc.)], 5.37, 10.51. Η βουκολική ποίηση συνδηλώνεται και με το *siluis* στον στ.2: τα δάση και ο *locus amoenus* είναι ο κατεξοχήν δραματικός χώρος, και ως εκ τούτου ειδολογικός δείκτης, της βουκολικής ποίησης, πβ. E.1.2 *siluestrem ...Musam* (όπου ο Cucchiarelli (2012: ad E.1.2) επισημαίνει “un esplicito segnale di appartenenza al genere bucolico”), 2.62 *nobis placeant ante omnia siluae*, 4.3 *si canimus siluas, siluae sint consule dignae*, 6.2 *nostra neque erubuit siluas habitare Thalea*, 10.51-52. Με τη φράση *egressus siluis* θα μπορούσαμε ακόμα να συγκρίνουμε σε επίπεδο φρασεολογίας και θέματος τα G.3.295-301 *incipiens stabulis edico in mollibus herbam carpere oues ... post hinc digressus iubeo frondentia capris arbuta sufficere*, όπου, όπως και στο χωρίο μας, το *digressus* δηλώνει και τη μετάβαση από ένα θέμα (της φροντίδας των προβάτων) σε ένα άλλο (στις συμβουλές για τη φροντίδα των κατσικιών) [βλ. Conington (1898), Thomas (1988), Erren (2003) ad G.3.300, Mynors (1990: ad G.3.300-304)].

⁴⁴ E.1.2 *siluestrem tenui Musam meditaris auena*.

⁴⁵ E.6.5 *deductum dicere carmen* και 8 *agrestem tenui meditabor harundine Musam*. Ο Clausen (1994: xxv) σημειώνει για την E.1.2 και 6.8 “*siluestrem tenui Musam meditaris auena*’ must be modeled on ‘*agrestem tenui meditabor harundine Musam*’, where the literary connotation of *tenui* is immediately intelligible. Virgil’s intention is obvious: further to define the first half of his book and, at the same time, relate it to the second half”, βλ. επίσης σ.175.

⁴⁶ E.10.71 *gracili fiscellam textit hibisco*.

νεωτεरिकό ύφος ολόκληρης της βουκολικής συλλογής.⁴⁷ Μάλιστα, η ποιητολογική διάσταση που ενέχει το *gracilis* είχε ήδη εντοπιστεί από τους αρχαίους σχολιαστές, Σέρβιο⁴⁸ και *Scholia Veronensia*,⁴⁹ ενώ χρησιμοποιείται συχνά μεταφορικά, για να προσδιορίσει τα λεπταλέα και μη επικά ποιητικά είδη.⁵⁰ Ίσως δεν θα έπρεπε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο ότι τόσο το σχόλιο του Σέρβιου, όσο και αυτό των *Scholia Veronensia* αντικατοπτρίζουν την παράδοση ενός παρόμοιου σχολίου σε κυκλοφορία την εποχή σύνθεσης των στίχων, που ίσως έδωσε και την αφορμή στον συνθέτη του τετράστιχου να χρησιμοποιήσει τη λέξη *gracili*.

Η λέξη *modulatus*, που για πολλούς μελετητές έχει θεωρηθεί ένα συντακτικό «αγκάθι» στην ερμηνεία του χωρίου,⁵¹ μπορεί να προσφέρει μια ακόμα ένδειξη της εξαιρετικής ποιητικής τεχνικής του ανώνυμου συνθέτη. Το *modulatus*, όπως και το *egressus* (στ. 2), θα μπορούσαμε να τα εκλάβουμε όχι ως ρήματα, αλλά ως χρονικές μετοχές που εξαρτώνται από το κύριο ρήμα της αναφορικής πρότασης, το *coegi*. Με αυτόν τον τρόπο τα τρία ποιητικά στάδια του Βεργιλίου έχουν συλληφθεί από τον συνθέτη με τρεις διακριτούς γραμματικά τύπους. Ξεκινά η κύρια πρόταση *ille ego*, η οποία διακόπτεται από την αναφορική, στην οποία ενσωματώνονται οι μετοχές *modulatus* και *egressus*, που αντιπροσωπεύουν το βουκολικό στάδιο, ενώ το ανώτερο

⁴⁷ Πβ. επίσης, ενδεικτικά, Coleman (1977: 5), Clausen (1994: 175), Cucchiarelli (2012: ad E.1.2, 10).

⁴⁸ Σέρβ. ad E.10.71 '*gracilli ... hibisco*': *allegoricos autem significat se composuisse hunc libellum tenuissimo stilo*.

⁴⁹ *Schol. Veron.* ad E.6.5 '*deductum carmen*': *tenuē gracile subtile, quale Bucolicis co[venit]*.

⁵⁰ Προπ. 2.13.3 (*Amor*) *me tam graciles uetuit contemnere Musas*, Οβ. Pont.2.5.25-26 *dum tamen in rebus temptamus carmina paruis, / materiae gracili sufficit ingenium, Culex 1 lusimus, Octavi, gracili modulante Thalia, Ciris 19-20 quamuis interdum ludere nobis / et gracilem molli libeat (liceat Z) pede claudere uersum, Laus. Pis.242 gracilis ... Horati, Καλπ. Ecl. 3.68-69 gracili sine te fiscella salicto / textitur, Νεμεσ. Ecl. 1.3 gracili sub harundine carmen, Μανίλ. 4. 153-154 per uarios cantus modulataque uocibus ora / et gracilis calamos, Il. Lat.882 ille lyrae graciles extenso pollice chordas και τέλος πβ. τον Καλλ. Αϊτ. fr.1.24 Pf. θρέψαι, τήν Μούσαν δ' ὠγαθὲ λεπταλέην με το σχόλιο του Pfeiffer ad loc. και βλ. TLL VI. 2132. 27-39.*

⁵¹ Η συντακτική δυσκολία του *modulatus*, όπως και του *ille ego* παραπάνω, ήταν μια από τις αιτίες που είχε οδηγήσει τους μελετητές να καταδικάσουν το χωρίο. Το *modulatus* θα μπορούσε να θεωρηθεί είτε ρηματικός τύπος με το *sum* να εννοείται [βλ., π.χ. Wagner (1832: ad 1a (p.59)], Mackail (1930: ad 1.1a-1d), Austin (1968: 111) είτε μετοχή [όπως κάνουν οι Heyne (1832: ad 1.1a-1b (p.58)], Gamberale, *EV* IV, 259, Hansen (1972: 144), La Penna (1985: 78), Kraggerud (2010/2011: 129).

στάδιο των Γεωργικῶν αντιπροσωπεύεται από έναν ρηματικό τύπο, το *coegi*, από το οποίο στη συνέχεια εξαρτάται μια άλλη δευτερεύουσα, βουλητική αυτήν τη φορά, πρόταση το *ut... parerent*. Το ανώτατο όλων ποιητικό στάδιο, η *Αινειάδα*, εκφράζεται με το ρήμα *cano*. Η επιλογή γραμματικών τύπων (μετοχών για τις Έκλογές, δευτερεύουσας πρότασης για τα Γεωργικά και κύριας πρότασης για την *Αινειάδα*) θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μια αξιολογική κατάταξη του βεργιλιανού *opus* από τον ανώνυμο συνθέτη. Επίσης, ολόκληρος ο πρώτος στίχος και η φράση *modulatus avena* μιμείται την E.10.51 *cārmīnā pāstōrīs Sicūlī mōdūlābōr āuēnā* συνδυάζοντάς τη με την ακριβώς παρόμοια φράση της δομικά παράλληλης για το πρώτο μισό της συλλογής E.5.14⁵² *carmina descripsi et modulans alterna notavi*. Ο ρυθμός του πρώτου στίχου του χωρίου μας είναι ακριβώς ο ίδιος με την E.10.51: δάκτυλος, σπονδείος ακολουθούμενος από δύο δακτύλους, ενώ και στα τρία χωρία το *carmina* βρίσκεται στην αρχή του στίχου και σε διασκελισμό. Ακόμη, το *modulatus* εδώ έχει την ίδια σημασία με την E.5.14, παρά με την E.10.51, δηλαδή «βάζω μουσική σε κείμενο, επομένως (όταν χρησιμοποιείται για ποίηση) τραγουδώ, συνθέτω ποίηση».⁵³ Από την παραπάνω συγχώνευση των δύο παράλληλων χωρίων των Έκλογών φαίνεται πως ο συνθέτης των στίχων γνώριζε πολύ καλά και μιμήθηκε, ή καλύτερα υπαινίχθηκε, με υπολογισμένη επιμέλεια τον βουκολικό Βεργίλιο, και πιο συγκεκριμένα, χωρία που ο Βεργίλιος είχε διατάξει συμμετρικά στο τέλος του πρώτου και δεύτερου μισού του έργου του.⁵⁴

⁵² Για τη συμμετρική διάταξη των Έκλογών, και πιο συγκεκριμένα για την αντιστοιχία ανάμεσα στην πέμπτη και δέκατη βλ., ενδεικτικά, Otis (1964: 128-129), Rudd [1976: 91-115 (συγκεκριμένα, σ.101-102, 104-105, 110)], Van Sickle, *EV I*, 549-552, Cucchiarelli (2012: 30-31). Ο Clausen (1994: xxv) σημειώνει “the first half of the book is also related to second half - the fifth *Eclogue* to the Tenth - by the figure of Daphnis, the subject of the songs of Mopsus and Menalcas in the Fifth *Eclogue* and present in the Tenth in the imitation of Thyrsis’ lament for Daphnis”.

⁵³ OLD s.v.2.

⁵⁴ Με τη φράση *modulatus auena* θα μπορούσαμε να παραβάλουμε ακόμη και τα χωρία *Ob. Rem. 181 pastor inaequali modulatur harundine carmen* και *B. Φλ. 4.386 leni modulatur carmen auena*. Το ρήμα είναι αρκετά συχνό στη μεταβεργιλιανή βουκολική ποίηση, πβ. Καλπ. *Ecl.*1.93 *sonum modulemur auena*, 3.46, 93, 4.45, 63 *modulabile carmen auena*, *Buc.Eins.* 1.24, 35, Φρόντ. *Elog.* 4.2.4, 5. Πβ. και *modulare [harundine] carmen* στους

Η βαθιά γνώση του βεργιλιανού έργου από τον συγγραφέα διαφαίνεται και στη συνέχεια με τη φράση *uicina coegi ut... parerent arua colono*. Η ιδέα της υποταγής του εδάφους δεν είναι ξένη στα *Γεωργικά*, απαντά, για παράδειγμα, στους στ. 61-62 του δεύτερου βιβλίου των *Γεωργικῶν*,⁵⁵ στους στίχους 118-146 του πρώτου βιβλίου, όπου γίνεται λόγος για τη μετάπτωση από τη Χρυσή Εποχή του Κρόνου στην Εποχή του Σιδήρου του Δία, την εποχή των *uariarum artes*, του *labor improbus* και της *urgens egestas* (145-146)⁵⁶ και κυρίως στον στίχο 99 από το πρώτο βιβλίο των *Γεωργικῶν exercetque frequens tellurem atque imperat aruis*, στίχο τον οποίο επιχειρεί να μιμηθεί ο συγγραφέας μας.⁵⁷ Επίσης, η φράση *auido colono*⁵⁸ υπαινίσσεται τόσο τα *Γεωργικά* 1.47-48 *illa seges demum uotis respondet auari / agricolae*, όσο και κάποιο σχόλιο σ' αυτά, με βάση το οποίο φαίνεται να είχε συντεθεί, καθώς ο Σέρβιος ad G.1.47 σχολιάζει το *auari* ως *id est quamvis auari*. Η ιδέα αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι ο Σέρβιος στο σχόλιό του στα *Γεωργικά* 1.99, το χωρίο δηλαδή που αποτέλεσε το πρότυπο για το *coegi ut parerent*, συνδέει τα *Γεωργικά* 1.99 με το 1.47.⁵⁹ Πιθανώς μια παρόμοια σύνδεση ανάμεσα στα δύο βεργιλιανά χωρία να υπήρχε σε κάποια συλλογή σχολίων που είχε στη διάθεσή του ο συνθέτης των στίχων μας. Και πάλι διακρίνουμε ότι το χωρίο διέπεται από βεργιλιανά θέματα και γλώσσα, που έχουν μετουσιωθεί με ελληνιστική *doctrina* σε ποίηση.

Κλείνοντας, ελπίζω από τα παραπάνω να κατάφερα να καταδείξω ότι ο συγγραφέας των στίχων γνώριζε πολύ καλά τον Βεργίλιο και τη σχολιαστική του

Οβ. *Met.* 11.154, 14.341, Σίλ. 14.471, *Culex* 100. Βλ. και *Culex* 1, Μαν. 2.767, 4.153 *per uarios cantus modulataque uocibus ora*, 5.335, *Il. Lat.* 883.

⁵⁵ *scilicet omnibus est labor impendendus et omnes / cogendae in sulcum ac multa mercede domandae.*

⁵⁶ Απ' αυτό το χωρίο συγκρίσιμοι είναι οι στίχοι 122-123 ... *primusque per artem / mouit agros* και 134 *et sulcis frumenti quaereret herbam.*

⁵⁷ Επίσης, η ιδέα ότι ο στόχος του γεωργού είναι το κέρδος δεν είναι ξένη στα *Γεωργικά*, βλ. 2.514-515 και συνεχίζεται και στην Α.8.326-327 *deterior donec paulatim ac decolor aetas / et belli rabies et amor succedit habendi*: είναι επίσης κοινή στη λογοτεχνία, βλ. Ησ. Έργ. 381, Τίβ. 1.9.7-8, Ορ. S.1.1.28-32, Ερ. 1.7.85 [με τον Meyer (1994: ad loc.)], Οβ. *Ars* 3.541, *Fast.* 1.677 *frugibus immensis auidos satiate colonos*, *Met.* 1.131.

⁵⁸ Με τη φράση πβ. και G.1.125 *nulli subigebant arua coloni.*

⁵⁹ Σέρβ. ad G.1.99 '*atque imperat aruis: id est ut tantum ferant, quantum ipse desiderat. et hoc est, quod ait supra <47> 'uotis respondet auari agricolae'.*

παράδοση και μπόρεσε να συλλάβει τα βασικά θέματα των έργων του και να τα ενσωματώσει με αρκετά βεργιλιανή πυκνότητα, γλώσσα και ύφος σε μια ελληνιστικού τύπου σύνθεση, την οποία τοποθέτησε στην αρχή της *Αινειάδας* σε κάποια έκδοση των *opera omnia* του ποιητή,⁶⁰ ώστε, άθελά του, να παραπλανήσει τους μεταγενέστερους κριτικούς. Οι στίχοι φυσικά δεν ξεκινούσαν την *Αινειάδα*, αλλά παρόλα αυτά πρέπει τουλάχιστον να παραδεχτούμε ότι είναι εξαιρετικοί. Νομίζω σοφά ο Wagner⁶¹ είχε γράψει γι' αυτούς “sed in his ipsis miror qui factum sit ut viri doctissimi non agnoverint orationis vim et elegantiam” .

Βιβλιογραφία

Anderson, W. S. (1969), *The Art of the Aeneid*, Englewood Cliffs, N.J.

Austin, R. G. (1968), “*Ille ego qui quondam ...*”, *CQ* 18: 107-115.

⁶⁰ Αυτή είναι μια από τις υποθέσεις που έχουν διατυπωθεί [από τον Paratore (1978: ad 1.1 (σ.124)] και ακολουθείται από τον La Penna (1985): αν και τόσο ο τελευταίος (σ.84-86), όσο και ο Funaioli (1937: 379) παρατηρούν ότι κάτι τέτοιο θα ήταν μοναδικό, με την έννοια ότι το τετράστιχο τοποθετείται στην αρχή του έργου και όχι στο τέλος του προηγούμενου. Αλλά κάτι τέτοιο στην περίπτωση μας θα ήταν αδύνατο δεδομένης της ‘σφραγίδας’ που έχει βάλει ο ίδιος ο Βεργίλιος στο τέλος των *Γεωργικών*. Αυτό ο ανώνυμος συνθέτης θα το είχε παρατηρήσει, και έτσι το μοναδικό άλλο σημείο που ήταν πρόσφορο για να συνδέσει τα προηγούμενα έργα με την *Αινειάδα*, που μόλις ξεκινούσε, ήταν η αρχή της τελευταίας). Μια άλλη υπόθεση είναι αυτή του Brandt (1928), ο οποίος υποστήριξε πως οι στίχοι γράφτηκαν, για να τεθούν κάτω από ένα πορτρέτο του Βεργιλίου σε μια πολυτελή έκδοση της *Αινειάδας*, όπως αυτήν που υπαινίσσεται ο Μαρτιάλης 14.185-186 και 9 *praef.* (μια υπόθεση που βρήκε αρκετούς υποστηρικτές: Funaioli (1937: 380), Mynors (1977: xii σημ.2), Conte (1986: 84-85), Goold (1970: 87), Fairclough-Goold (1999: 261), Geymonat (2008: app. crit. ad 1.1a-1d). Από την άλλη πλευρά, ο Austin (1968: 114-115) θεωρεί ότι ο λόγος ύπαρξης των στίχων μπορεί να εντοπιστεί στο σχόλιο του Σέρβιου ad 1.1 (*multi varie disserunt cur ab armis Vergilius coeperit*): η αμηχανία των πρώτων κριτικών αναφορικά με το *arma* οδήγησε κάποιον Vergiliaster του πρώτου μισού του πρώτου αιώνα να συνθέσει τους στίχους, ώστε να ταιριάξουν και να εξηγήσουν το προβληματικό *arma*.

⁶¹ [1832: ad 1a - 1d (p.59)].

- (1971), *P. Vergili Maronis: Aeneidos Liber Primus, with a commentary*, Oxford: ελλ. μετ.
- Τρομάρας, Α. (2001), *Βεργιλίου Αινειάδος Βιβλίο Ι, Σχόλια*, Θεσσαλονίκη 2001: University Studio Press.
- Bentley, R. (1711), *Q. Horatius Flaccus, ex recensione et cum notis atque emendationibus, editio tertia*, Cantabrigiae (1869 repr. Berolini : Weidman).
- Berchem, Van, D. (1942), “Au dossier d’ ille ego”, *REL* 20: 69-78.
- Brandt, E. (1928), “Zum Aeneisprooemium”, *Philologus* 83: 331-335.
- Buccheit, V. (1963), *Vergil über die Sendung Roms*, Heidelberg: Carl Winter.
- Clausen W. (1994), *A Commentary on Virgil, Eclogues*, Oxford: Oxford University Press.
- Coleman, R. (1977), *Vergil: Eclogues*, Cambridge: Cambridge University Press .
- Conington, J. - Nettleship, H. (1898), *The Works of Virgil with a Commentary, Vol. I Eclogues and Georgics, fifth edition revised by F. Haverfield*, London: George Bell & Sons (2007 repr. Exeter: Bristol Phoenix Press) .
- (1884), *The Works of Virgil with a Commentary, Vol. II containing the first six Books of the Aeneid*, London: George Bell & Sons (2007 repr. Exeter: Bristol Phoenix Press).
- Conte, G. B. (1986), *The Rhetoric of Imitation, edited with a foreword by C. Segal*, Ithaca – London.
- Conway, R. S. (1935), *P. Vergili Maronis Aeneidos Liber Primus, edited with notes*, Cambridge: Cambridge University Press .
- Cucchiarelli, A. (2012), *Publio Virgilio Marone, Le Bucoliche, Introduzione e commento di Andrea Cucchiarelli, traduzione di Alfonso Traina*, Roma: Carocci editore.
- DeWitt, N. (1921), “Virgil’s Copyright”, *CPh* 16: 338-344.
- Erren, M. (2003), *P. Vergilius Maro, Georgica, Band 2 Kommentar*, Heidelberg: Winter Heidelberg .
- EV = Della Corte, F. (επιμ.) (1984-1991), *Virgilio: Enciclopedia Virgiliana, 6 vols*, Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana.

- Fairclough, H. R. - Goold, G. P. (1999-2000), *Virgil, Eclogues, Georgics, Aeneid, Appendix Vergiliana, with an English translation*, Cambridge Mass. - London: Harvard University Press.
- Fedeli, P. (2005), *Properzio, Elegie Libro II, introduzione, testo e commento*, Leeds: Francis Cairns.
- Fitz-Hugh, T. (1903), "The Prooemium to the *Aeneid*", *TAPhA* 43: xxxii-xxxiii.
- Forbiger, A. (1873), *P. Vergili Maronis Opera, pars Aeneidos liber I-VI*, Lipsiae: I.C. Heinrichs.
- Funaioli, G. (1937), "Ille ego qui quondam", στο *Studi dedicati alla memoria di P. Ubaldi*, Milano: Società editrice "Vita e Pensiero": 373-380 .
- (1940), "Ille ego qui quondam ..." e Properzio, II 34", *A&R* 8: 97-110.
- Gamberale, L. (1991), "Il cosiddetto 'preproemio' dell' *Eneide*", στο *Studi di Filologia Classica in onore del prof. G. Monaco*, Palermo 1988: Università di Palermo: 963-980.
- Geymonat, M. - (1995), "The Transmission of Virgil's Works in Antiquity and the Middle Ages", στο Horsfall, N. (1995), 293-312.
- (2008), *P. Vergili Maronis Opera*, Roma: Edizioni di Storia e Letteratura.
- Goold, G. P. (1970), "Servius and the Helen Episode", *HSCP* 74: 101-168 [= Harrison (1990), 60-126].
- Hansen, P. A. (1972), "Ille ego qui quondam ... once again", *CQ* n.s. 22: 139-149.
- Hardie, P. (επιμ.) (1999), *Virgil, Critical Assessments of Classical Authors, vol.I General Articles and the Eclogues*, London - New York: Routledge.
- Harrison, S. J. (επιμ.), (1990), *Oxford Readings in Vergil's Aeneid*, Oxford: Oxford University Press.
- Henry, J. (1873-1892), *Aeneidea or Critical, Exegetical, and Aesthetical Remarks on the Aeneis, 5 volumes*, London - Edinburgh: Williams and Norgate.

- Heyne, C. G. (1830-1841), *Publius Virgilius Maro, varietate lectionis et perpetua adnotatione illustratus, editio quarta curavit G. P. E. Wagner, 4 vols.*, Lipsiae - Londinii: Librariae Hahnianae - Black, Young & Young (1968 repr. Hildesheim: Olms).
- Heyworth, S. J. (2007), *Cynthia: A Companion to the Text of Propertius*, Oxford: Oxford University Press.
- Hirtzel, F. A. (1900), *P. Vergili Maronis Opera, recognovit brevique adnotatione critica instruxit*, Oxonii: e typographeo Clarendoniano.
- Hoogma, R. P. (1959), *Der Einfluss Vergils auf die Carmina Latina Epigraphica*, Amsterdam: North - Holland Publishing Company.
- Horsfall, N. (1995) (ed.), *A Companion to the Study of Virgil*, Leiden - New York: Brill.
- (2008), *Virgil, Aeneid 2, A Commentary*, Leiden - Boston: Brill.
- Kraggerud, E. (2010/ 2011), “The False incipit of the *Aeneid* and *arma virumque cano*”, *Eranos* 106: 90-92 [= Kraggerud, E. (2017), 129-130].
- (2017), *Vergiliana, Critical Studies on the Texts of Publius Vergilius Maro*, London - New York: Routledge.
- La Cerda, I. L. de (1612), *P. Virgillii Maronis, priores Sex libri Aeneidos argumentis notis illustrati*, Lugduni: Horatii Caedonii.
- La Penna, A. (1985), “*Ille ego qui quondam* e i raccordi editoriali nell’ antichità”, *SIFC* 3: 76-91.
- Lyne, R. O. A. M. (1978), *Ciris, A Poem Attributed to Virgil, edited with an introduction and commentary*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mackail, J. W. (1930), *The Aeneid, edited with Introduction and Commentary*, Oxford: Oxford University Press.
- Maltby, R. (2002), *Tibullus: Elegies, text, introduction and commentary*, Cambridge: Francis Cairns.
- Marmorale, E. (1950), *Naeivius Poeta*, Firenze: La Nuova Italia.

- McKeown, J. C. (1987-1998), *Ovid: Amores, text, prolegomena and commentary*, 3 vols., Liverpool: Francis Cairns.
- Meyer, R. (1994), *Horace, Epistles, Book I*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mynors, R. A. B. (1977), *P. Vergili Maronis, Opera, recognovit brevique adnotatione critica instruxit*, Oxonii: e typographeo Clarendoniano.
- (1990), *Virgil, Georgics, edited with a commentary*, Oxford: Oxford University Press.
- Navarro Antolin, F. (1996), *Lygdamus, Corpus Tibullianum III 1-6: Lygdami Elegiarum Liber, edition and commentary*, translated by J.J. Zoltowski, Leiden - Boston: Brill.
- Otis, B. (1964), *Virgil, A Study in Civilized Poetry*, Oxford: Oxford University Press.
- Page, T. E. (1894), *The Aeneid of Virgil, Books I-VI, with introduction and notes*, London: Macmillan.
- Paratore, E. (1978-1983), *Virgilio, Eneide, traduzione di Luca Canali*, 6 vols, Milano: Arnoldo Mondadori.
- Pearce, T. E. W. (1970), "A note on *ille ego qui quondam ...*", *CQ* 20: 335-338.
- Perret, J. (1977), *Virgile, Énéide Livres I-IV, texte établi et traduit*, Paris : Les Belles Lettres.
- Putnam, M. C. J. (1973), *Tibullus: A Commentary*, Norman: University of Oklahoma Press.
- Ribbeck, O. (1866), *Prolegomena Critica ad P. Vergili Maronis Opera Maiora*, Lipsiae: Teubner (1966 repr. Hildesheim: Olms).
- (1895), *P. Vergili Maronis Aeneidos Libri I-VI, apparatu critico in artius contracto*, Lipsiae: Teubner (1966 repr., Hildesheim: Olms).
- Roche, P. (2009), *Lucan, De Bello Civili, Book I, edited with Introduction, Text and Commentary*, Oxford: Oxford University Press.
- Rostagni, A. (1939), "Ille ego qui quondam' in Properzio e i progressi dell' *Eneide*", *RFIC* 17: 1-10 [= Rostagni, A. (1956), 178-189].
- (1946), "Elementi autobiografici nell' epopea (Dai Greci ai Latini)", *Belfagor* 1: 73-79 [= Rostagni, A. (1956), 190-200].

- (1956), *Scritti Minori, II.2 Romana*, Torino: Bottega d' Erasmo.
- Rudd, N. (1976), “Architecture. Theories about Virgil's *Eclogues*”, στο Rudd, N. (1976), *Lines of Enquiry. Studies in Latin Poetry*, Cambridge: Cambridge University Press: 119-144 (= Hardie (επιμ.) (1999), i: 91-115).
- Sabbadini, R. (1930), *P. Vergili Maronis Opera, recensuit, vol. II Aeneis*, Romae: Typis Regiae Officinae Polygraphicae.
- Stégen, G. (1971), “Le prologue de l' *Énéide*”, *LEC* 39: 199-214.
- (1975), *Le livre I de l' *Énéide*. Texte latin avec un plan détaillé et un commentaire critique et explicatif*, Namur: Wesmael – Charlier.
- Strzelecki, W. (1964), *Cn. Naevii Belli Punici Carminis, quae Supersunt*, Lipsiae: Teubner.
- Thomas, R. F. (1988), *Virgil, Georgics, 2 vols*, Cambridge: Cambridge University Press.